

СОФРОНИЙ ВРАЧАНСКИ

(Нравствен идеал и жизнен път)

Константин Мечев

Едно от малко познатите и почти неизползвани досега в литературно-историческите анализи произведения на Софроний Врачански, т. нар. „Краткое нравопоучение“¹ (поместено в неговия ръкописен сборник от 1805 г., познат по името „Изповедание православной веры“), дава възможност на основната Софрониева творба — Житие и страдания грешнаго Софрония — да се погледне от нов зрителен ъгъл. По същината на съдържанието си „Нравопоучението“ е морален кодекс, докато „Житието“ чрез вълнуващ и динамичен разказ документира една жизнена практика. Затова и изследването може да се насочи към съпоставка на двете произведения, за да се потърси отговор на въпроса, дали онова, което Софроний е давал като съвет и поука на своите преподавани читатели, а преди това и на слушателите си в църква и най-напред в Котел и после в Карнобатско и Врачанско, сам е спазвал.

Още началото на „Краткое нравопоучение“ предлага възможност за паралел. „Либезное чадо — настоява Софроний — прилепи се при бога и не отстъпай от него, но веруй его. Тогиава и он хоче да тя помогни и да тя упази.“² В целия си труден жизнен път Софроний е бил неизменно верен на това правило. Неведнъж в жизнеописанието си, без каквото и да било стремеж за показ и себеизтъкване, той пише, че благодарение на искрената си вяра и честни постъпки (съобразени с християнските морални предписания) „бог го сохранил“. Така било например през 1768 г., когато, за да отиде на служба в една от котленските църкви, младият тогава — двадесет и шест годишен — котленски свещеник Стойко Владислав бягал и се криел из странични улици на Котел. Инак не бил в състояние да се добере до храма: на всеки път и кръстопът разсвирепелите се турски войници и дезертъори поради победите на християнската руска войска можели да го убият. „Колико крати, спомня си с горчивина Софроний, фатиха и биха мя и глава ми пробиша и хочяша да мя убият, ала бог мя сохрани.“³ Бог „сохранил“ Софроний и когато въпреки грабежите и своеволията на кърджийските банди той събирал владийския данък в Плевенско.⁴ Без да го е изразил като оценка, тия свои двукратни спасявания пък и не само тях Софроний схваща като награда за проявено от негова страна свещеническо усърдие: за това,

¹ Б. Ст. Ангелов. Софроний Врачански. Материали за живота и творчеството му. — Изв. Инст. за лит., кн. VII, 1956, с. 321—325. Дава текста на Нравопоучението.

² Пак там, с. 321.

³ Софроний Врачански. Избрани творения. Под ред. на П. Динев. С., 1946, с. 123.

⁴ Пак там, с. 140.

че сърдечно, като дете при майка „се е прилепил“ към бога. За времето си обаче и за обстоятелствата, при които е протичал българският народностен живот, едно такова „поведение“ надраства тесните рамки на религиозното и се трансформира в действена духовна и социална енергия, служеща на народността.

Твърде пространно разсъждава в „Нравопоучението“ си Софроний върху нуждата от почит към родителите. Съветът му е: „Всякога послушание да имаш на отца и на матер твою. Почитай отца и матер твою, зам да се очистят грехи твои.“¹ Тази обич трябва да се изразява и с думи, и с дела („сас работа“). Който постъпва така, ще получи благословение от родителите си и чрез тази благословия ще се утвърди домът му. Който пък заслужи майчината клетва, не може да разчита на никакъв успех, защото такова проклятие „искоренява до основание“. Полезно и необходимо е всеки син да послужи благоговейно на баща си и на майка си в старостта им. Няма по-голямо престъпление от това син да причини незаслужена скръб на баща си. В усилията си да вкорени своите разбирания у тия, които ще четат „Нравопоучението“, Софроний не пренебрегва дори и клетвата: „Проклят от Господа, кой прогнявяет матер свою!“² Мекотата на една лична душевност може да се прикрие само като се заслони с един „монтиран“ от категорични принципи нравствен шлем.

Знае се, че като морална теза тия разбирания са и църковно-християнски. „Житие и страдания грешнаго Софрония“ обаче внася при тълкуването им съществена корекция. През целия си живот Софрония е бил жаден за стопляща всяко човешко сърце родителска ласка. Още в началото на своята автобиографична повест с нескривана мъка той изповядва, че когато бил тригодишен, починала майка му. Баща му се оженил повторно, „поял другую жену, що беше люта и завистлива и родил сас нея мужеское дете и токмо свое дете гледаше, а мене все отритваше“³. Най-вероятно поради това, че е бил подритван и оставян недохранен и недооблечен, той можал да отиде на „книжное учение“ чак когато станал деветгодишен: дотогава все „болен и немощен“ бил. Софроний е премълчал истинската причина за това закъснение да отиде на учение в килията, но тя се съдържа в самите жизнени обстоятелства и факти, така както ги изнася автобиографичният разказ. Недоволството му от мащехата е толкова голямо, душевната рана толкова дълбока, че по-нататък той не намира за нужно да спомене с нито една дума за галения си природен брат. Не стигало това, а след някоя и друга година, когато бил само на единадесет години, Софроний останал и без баща. „Останах аз без отца и без матери“ — скърби и след полустолетие той. Бездетният му чичо го осиновил, дал го да се учи на занаят (А. Т.-Балан предполага, че младият Софроний бил абаджия), но само след шест години почти едновременно със съпругата си умира и той. Съвсем неопитен в живота, защото бил само на 17 години, Стойко Владиславов трябвало да оправя сметките на чичо си в Цариград, което му коствало материални загуби и морални унижения. Затова, когато в една своя проповед Софроний съветва към повиновение и благоговейна почит към родителите, като основен емоционален акорд се усеща лично изстрадана мъка, неутолена жажда да се засвидетелства синовна признателност и почит. Най-малко, мисли Софроний, между деца и родители би трябвало да има неискреност, защото той е убеден: „Кой се надей на лъжа, той пасе ветрове.“⁴ Това народно мъдростовие е добро обяснение на искрения тон, с който Софроний разказва всичко за себе си, и

¹ Б. Ст. Ангелов. Пос. съч., с. 321.

² Пак там, с. 321.

³ Софроний Врачански. Избрани творения, с. 118.

⁴ Д. Петканова. Неделикът на Софроний Врачански. — Изв. Инст. за лит., кн. IX, 1960, с. 229.

опровержение на всякакви подозрения в чистотата на намеренията му, когато се заловил да даде писмен израз на патилата и страданията си.¹ Уважението към родителите обаче е недостатъчно. Нужно и полезно е християнинът да не отваря лице от просечите милост, от сиромаси. Не бива да се допуска хората да се кълнат един друг. От всичко на света най-тежка е клетвата на сиромаша срещу неговия богат угнетител.² Предписанието да не се стига до такива нежелателни и опасни взаимоотношения е християнски конвенционално, но изказано от Софроний, то съдържа и автобиографични акценти. Около 1775 г. Софроний е ходил с цел да обогати познанията си за шест месеца в Света гора Атонска и като се върнал в Котел, ето какво направил: „Дявол, що е всякога на добро завистлив, повдигна архиерея и понудиха мя да мя учинят епитроп (помощник по събиране на владишкия данък — К. М.) иконому. И покварих аз благоговейное житие мое, наченах да ходя по негово угодение, по гречоское обичай да глубявам человеци зарад сродство и зарад други вещи. Станах судия, ала повече за пари, ала не за мене, а за да угодя на архиерея.“³ За тия притеснения (както от всичко казано може да се съди над обикновени, със слаби материални сили котленци) Софроний получил — по негово собствена преценка — достойно наказание: обхванала го „сердечна теснота“, та не можел да стои на едно място, докато преброи до десет, ходел като луд край водите и плачел, струвало му се, че сърцето му ще изскочи из устата му. „Попададе ми Господ заради безумная лудост моя“ — суеверно, самокритично и мъдро обобщава Софроний. И като нямало лекари в Котел, поп Стойко прибегнал до услугите на баячки, но полза нямал никаква. Ходил на лечение в Сливен и Ямбол, отишъл чак в Цариград, охарчил се, задлъжнял,⁴ мъката обаче не го напускала. Тези автентични сведения от автобиографията на Софроний убеждават, че когато е съветвал да не се действа така, та богатият да бъде прокълнат от бедния, защото е било използвано неговото притеснено положение, той е имал пред вид и собствените си тревоги и мъки. От друга страна, личният опит на Софроний потвърждава една мисъл на неговия съвременник Гьоте, че „суеверието спада към същината на човека и дори когато смятаме, че сме го прогонили съвсем, то се крие в най-неподозирани ъгли, отгдето неочаквано изпъква, шом му се стори да е малко в безопасност“. И още: „Судеверието посяга към фалшиви средства, за да удовлетвори една истинска потреба.“⁵ В този контекст акад. М. Арнаудов заключава: „Не само за неукия, потънал в предвзети идеи за нещата, но и за високообразования лежи днес близко изкушението да се обърне понякога за помощ към свърхестествените сили, шом никаква предвидливост и никаква наука не могат отстранят опасността.“⁶ Тъй че със своето „Нрвопоучение“ Софроний дава израз на една характерна за българската народна душевност черта — впрочем белег на целокупното му творчество, в основата на което стои фолклорно-поетическият мироглед.⁷

Софроний внушава и мисълта за изгодата от „съвместна почит“ към бога и царя. Бог следва да бъде уважаван поради неговото безкрайно човеколюбие и неизказано милосърдие. Царят заслужава почит, защото е помазан по божие повеление глава. Заради тази връзка между небесния и земния господар на по-

¹ В. Сл. Киселков. Софроний Врачански. С., 1963, с. 211 и сл.

² Б. Ст. Ангелов. Пос. съч., с. 321.

³ Софроний Врачански. Избрани творения, с. 124.

⁴ Пак там, с. 126.

⁵ М. Арнаудов. Кукури и русалии. — В: СБНУ. Т. XXXIV, С., 1920, с. 237.

⁶ Пак там, с. 237.

⁷ Г. Д. Гачев. Ускоренное развитие литературы (На материале болгарской литературы первой половины XIX в.). М., 1964, с. 42 и сл.; Ст. Таринска. Фолклорът и началото на новобългарската проза. — В: Проблеми на българския фолклор. С., 1972, с. 273—277.

следния е редно да се служи „без роптание“, макар тази служба да не е всякога напълно и подходящо възнаградена.¹ Ако когато говори за бога, е ясно какъв е предметът на Софрониевия разказ, голям въпрос е дали под понятието за царя той разбира турския султан. В „Житие и страдания“ султанът се споменава на два пъти: веднъж, когато седемнадесетгодишният Софроний ходил да оправя сметките на чичо си в Цариград, от когото бил осиновен,² и втория път, когато разказва за битките между султанските войски и бандите на Осман Пазвантоглу в края на XVIII в.³ Но за султана или се говори мимоходом (първия път), или пък неговата негодна да се справи с размириците в Северозападна България власт се споменава с презрение (втория път). Какъв цар е почитал Софроний, представа дава неговото възвание към българския народ, как би следвало да се отнася към руските войски, успели за известно време във войната с Турция през 1806—1812 г. да освободят почти цяла Северна България. „Ето сега видим и гледаме като прифтаса милост божия на беднаго рода нашего — обръща се към българите Софроний (от 1803 г. нататък той живее в Букурещ), — що е влиял бог милост в сердце благочистейшему и великому государю Александру Павлович и воздигнал его да избави нас от таковое варварское мучительство. . . Ето това страдание наше вниде в уши благочистейшего государя императора Александра Павловича.“⁴ Такъв цар, проникнат от християнско човеколюбие, заслужава почит. В историческа перспектива тази гледна точка носи прогресивен идеен заряд. Същевременно тя е обобщение на българската мисловност за определен исторически период. Ако в 1805 г. лично за Софроний положението е било спокойно и бъдещето изпълнено с надежди, той е знаел добре на какви изтезания е бил подлаган българският народ след приключване на Руско-турската война през 1768—1775 г., когато съгласно с мирния договор руското войнство напуснало пределите на България. Затова с такова омерзение и публицистична страст говори той за „варварското мъчителство“ на потисниците. Така обаче не бива да продължава завига. Тъй като на небето има справедлив и милостив бог, той ще изпрати на българите справедлив цар „помазана глава“. Такъв цар за българския народ според Софроний е бил „най-благочестивия и велик господар император Александър Павлович“. Тъй че и дори външно погледнато, консервативният библейски тезис придобива у Софроний положителен актуален смисъл.

Софроний е сигурен, че който „гони правото“ (т. е. който подкрепя правото), не бива да се бои от никого.⁵ И тази истина е лично изстрадана. Когато поради разпри в Котел се премества да служи като свещеник в Карнобатско, поп Стойко бил предварително осведомен, че в този край като бостанджи баши (началник на местната полиция) бил възстановен Мехмед Сербезоглу, когото уволнили и му наложили 750 гроша глоба, загдето неоснователно преди това обвинявал и изтезавал Софроний за мнима злоупотреба от негова страна при покупко-продажба на предназначени за султанска армия овце. Но Софроний се „държал за правина“⁶ и заел свещеническото място: анхиялският владика му определил за енория дванадесет села в Карнобатско. Както и трябвало да се очаква, Сербезоглу не оставил „неотмъстена“ обидата, че в един спор е бил признат за „прав „пезвенкът“ (развратникът) Софроний. Щом разбрал, че е свещеник в неговия район, той го арестувал и го държал затворен, без да му говори за намеренията си четири дни. Все пак обаче не го измъчвал телесно и поради настояване на местното население пред майка му поп Стойко бил освободен. Правдата победила. Така могло понякога да бъде и в Турция, където

¹ Б. Ст. Ангелов. Пос. съч., с. 321—322.

² Софроний Врачански. Избрани творения, с. 119.

³ Пак там, с. 149.

⁴ А. Т.-Балан. Софроний Врачански. С., 1906, с. 63—64.

⁵ Б. Ст. Ангелов. Пос. съч., с. 322.

⁶ Софроний Врачански. Избрани творения, с. 131.

през втората половина на XVIII в., както с целия непринуден текст на „Житието“ си, Софроний свидетелствува, че нямало нито право, нито закон, а какво е могло да бъде в една правово уредена държава? — както си я представя врачанският екс-епископ в своята преводна книга „Гражданское позорище“: там би имало порядък и справедливост, а не злоупотреби.

Ако иска да е пълноценна човешката личност, трябва да притежава система от добродетели. Затова Софроний настоява: „Не буди ленив, но работи занаята твоего с кайратение (с издръжливост).“¹ И по-нататък пак в същия народно-разговорен стил: „На работа и на труд буди кайратлиа.“² Същото отношение препоръчва народният наставник и прямо църквата: „Всякога усерден и кайратлиа буди камто святата църква божиа.“³ Когато е изричал или записвал такива съвети, Софроний се е опирал на придобитата в живота си мъдрост. Автобиографията му предлага много сигурни примери, че тия негови схващания не са били само теория. Като дете Софроний засвидетелствувал в учението си голямо „прилежание“.⁴ Благодарение на способността си да работи систематично, макар и да ходил редовно на училище не повече от 2 години, той успява, както следва да се предположи, чрез самообразование да стане един от най-учените българи през XVIII в., способен да превежда църковни съчинения с философско съдържание от гръцки на български език. А когато венчал в карнобатското село Шехлари дъщерята на местния български първенец Юван Кованджиоглу чорбаджи за българин и с това осуетил брака й с ухажващия я „султан“ Ахмед Герай и затова едва ли не бил обесен, след като го освободили, успял с бесен галоп да вземе разстоянието от мястото на ужасното произшествие до село Сигмен вместо за четири часа (както били обикновено) само за петнадесет минути.⁵ Движеща сила за това бягство е бил инстинктивният страх да не го върнат обратно, но заедно с него и придобитото чрез труд „кайратение“. Здравата природа на поп Стойко се оказала годна да надвие и това страдание: освен че искал да го обеси, „султанът“ на няколко пъти пиянски стрелял в гърба му, наредил на слугата си да влочи Софроний с конски оглавник на шия из обраслото с тръни и едра трева поле, заплашвал го, че ако не приеме веднага исляма, ще го убие. „Сиромах поп Стойко“ оцелял и при тази критична обстановка: така се изразил неговият другар Милош, на път с когото „по някоя борзая работа“ бил Софроний при неочакваната си среща с Ахмед Герай. Същата оценка (като проява на непобедимото при изпитания българско „кайратение“) заслужава и лапидарната забележка „Нека буде!“⁶, изказана от Софроний във връзка с първите му неблагоприятни впечатления от размириците в неговата Врачанска епархия, където той пристигнал в края на 1794 г. „Нека бъде!“ — това не е примирение, а готовност за среща с неизвестностите на живота, мощ да се поеме отговорност. Като полузатворник във Видин от 1800 до 1802 г. Софроний показва качества, които го показват във възможно най-благоприятна светлина: там той въпреки трудностите съставя два обемисти ръкописни сборника и по същество се подготвя за своята напечатана след 4 години книга „Неделник“. Да се твори при затворнически условия (както показва европейският и световният литературен опит от около сто години насам) е участ преди всичко на велики обществени дейци и творци.

¹ Б. Ст. Ангелов. Пос. съч., с. 322.

² Пак там, с. 323.

³ Пак там, с. 322.

⁴ Софроний Врачански. Избрани творения, с. 118.

⁵ Пак там, с. 135.

⁶ Пак там, с. 138.

Софроний е против практиката за зло да се въздава зло. „Не учи са от другия човеци да учияш зло“ — настоява той.¹ За Софроний тази истина не е сух старо- и новозаветен постулат. Когато заради бабешките баяния и един неизплатен дълг на сина му към преславско-шуменския митрополит го лишили от правото да свещенодействува цели шест години, той не възроптава, а решил да напусне Котел. Тази своя постъпка Софроний предава така: „Ала като ми не даваше деспоти позволение да служа литургия и свещениците като мя укоряваха на всякой ден и като мя предадоха старците без кабахат (вина) на бостанджи баши (Мехмед Сербезоглу, който, за да го принуди към признания, наредил да го бият по боси стъпала и след това искал да го обеси — К. М.), като толкова послужих аз на толкова селски работи! Колико кроти излизях на везирския диван зарад селская помощ. Двадесет години учих децата им на книжно учение и на всякая неделя и на всякой празник казувах поучение. И толико труд, що подях и толкова добро, що им сторих, и телесно, и душевно, а най-после мя предадоша на бостанджи баши да ма убий. Спроти това и мене дотегна. И едно от това, друго от попское укорение — да не ме хранят като слепец — от тая тегота востанах и дойдох в Ахиолская (Анхиалска) епархия.“² Софроний е намерил разрешение на критическата обстановка напълно в духа на препоръките си: на злото не отвърнал със зло. Неговият автобиографичен разказ е жив и действителен пример, как може, като не се увреди на другите, макар и да имат вина, да се служи действено и с полза за обществото.

С цел да не се нарушава по незначителни поводи общественото спокойствие Софроний констатира и поучава: „Кой много говори, он многознайц и лож ест.“³ Трябва да се говори само тогава, когато е нужно, и да се говори онова, което има практически смисъл. Колко много цени думите и вложения в тях смисъл, Софроний сам многократно е показал. Когато описва опита си да избяга, защото водещият го към конака на прехваления джезаерли (алжирски) Хасан паша чауш бил арестуван, Софроний бил хванат и отведен при пашата. На неговия въпрос, защо бяга и гони ли го някой, след като обяснил, че се уплашил поради задържането на чауша, поп Стойко добавил: „Ефендим, ний есми рая, всякоги боязливи есми като зайци.“⁴ Повече обяснения не били нужни. Софроний бил незабавно освободен. Ето защо като небудещ никакви възражения практически опит се приема и сега неговата нравствено жизнена формула: „Който много говори, е многознайко и лъжец.“

Цял нравствен кодекс се съдържа и в следващата, изложена пак във формата на поговорки поредица от правила за поведение: „Една вещ, що я добре не знайш, заради нея не говори. О благополучие твое не буди горделив. И не обещавай ся онова, що не си възможен да исполниш!“⁵ Със значимостта на тия принципи Софроний се съобразил при съставяне на своето житие. Целият текст на неговата автобиография е от начало до край обективизирана истина. Всичко е казано и разказано така, както е било. Правдивостта на разказа е доказателство за това. Колкото и пъти смъртен страх да е обхващал Софроний (а поради османските своеволия това му се случвало често), той не се стеснява да разкаже за смута на сърцето си. Той пише за това, което знае изцяло, което му е до дъно познато. Веднъж се разгордял и купил две къщи близо до църквата в Котел. Това било по време на епитропството му, поради което, както бе посочено, го обхванала задушаваша „сердечная теснота“⁶, сметната от него за наказание,

¹ Б. Ст. Ангелов. Пос. съч., с. 322.

² Софроний Врачански. Избрани творения, с. 130—131.

³ Б. Ст. Ангелов. Пос. съч., с. 322.

⁴ Софроний Врачански. Избрани творения, с. 124.

⁵ Б. Ст. Ангелов. Пос. съч., с. 322.

⁶ Софроний Врачански. Избрани творения, с. 126.

загдето глобявал хората за църковни правонарушения, но ги глобявал не справедливо, а по „греческое обичай“. Както може да се предполага, част от прихода е бил за самия Софроний, иначе той едва ли би бил в състояние да купи две къщи, да ги събори и след това да ги изгради отново. Във време на материално благополучие той се показал горд повече, отколкото било нужно и затова бил така тежко наказан. А врачански епископ се съгласил да стане след двуседмични преговори с търновската митрополия и след като децата му настояли, че и те искат да имат „отца архиерея“.¹ По традиционна християнска практика пред църковните власти Софроний изтъкнал, че не е достоен за такава висока чест. Но когато тази чест станала негова жизнена съдба, той работил с познатото си „кайратение“. Напуснал я чак когато целият Врачански край бил разорен от грабежите на Пазвантоглу и защото преценил, че когато от Търново го изпратили във Враца, той бил „изгабосан“ (измамен), че ще може спокойно и нормално да събира и да отчита мирията (владишкия данък).

В народен стил в „Нравоучението“ си Софроний заявява, че на света е много по-добре човек да бъде здрав, а не богат.² Тази максима за него също не е празнодумие. Благодарение на физическото и духовното си здраве, когато през 1803 г. намерил подслон в угровлахиаската митрополия в Букурещ, той не пропуснал благоприятната възможност да работи непрекъснато „денем и нощем“, за да „изпише“ няколко книги на български език, та ако няма възможност с уста да поучава българите, те да прочетат написаното от него и да се „уползуют“.³ Тъй че и този съвет на Софроний е здрав жизнен принцип и върху него сам авторът е изграждал своите трудови делници.

„Кой ходи често на клевета, сас човеци не може и любов да живеи“⁴ — така е научил от живота Софроний. Защото бил искрен, когато напуснал Карнобат и околността, християните плачели.⁵ Поради искрените му проповеди на български език, като не били чували столетия наред епископска проповед на родна реч, населението от Врачанския край го приело „каго едногo философа“.⁶ Като емоционален и битов връх от „приложението“ на издигнатото от Софроний нравствено правило може да се прецени неговото двадесет и шест дневно престояване в Плевен в един турски харем. Когато поради кърджалийските и даалийските нападения положението било свръхопасно, той се укривал при самата кадъна, която (според предписанията на Корана) закривала лицето си, за да не гледа Софроний.⁷ Ако той не е притежавал качеството да се ирави на хората и да установява естествен и непринуден контакт с тях, не би постигнал необикновеното: турците да станат негови закрилници от турските притеснения. Понеже на няколко пъти в Житието е изтъкнато, че те (турците) на подкуп лесно „приклонявали“, ако и при този случай е давал пари, Софроний не би пропуснал да отбележи това. Затова следва да се приеме, че той е бил укриван поради добра воля, която е можел да „предизвика“ само самият той.

Народна мъдрост се усеща и в препоръката: за каквото и да било да не се изказва мнение, докато то не е истински обмислено. Всеки е длъжен да има търпение и чужда преценка да чуе, а не да се ослани само на собствена присъда.⁸ Водим от такива съображения, Софроний се заема да преведе книгата „Театрон политикон“ („Гражданское позорище“ в неговия превод), в която дори и наиме-

¹ Софроний Врачански. Избрани творения, с. 137.

² Б. Ст. Ангелов. Пос. съч., с. 322.

³ Софроний Врачански. Избрани творения, с. 154.

⁴ Б. Ст. Ангелов. Пос. съч., с. 322.

⁵ Софроний Врачански. Избрани творения, с. 135.

⁶ Пак там, с. 138.

⁷ Пак там, с. 145.

⁸ Б. Ст. Ангелов. Пос. съч., с. 322.

нованията на отделните глави показват пълното съгласие на изказаната в „Краткое нравопouchение“ мисъл. Например: „Господар кога има с книжно учение содружие власт своя, тогива бива име его славно.“¹ Това означава, че управникът е длъжен да се съветва с просветени хора, да общува чрез книгите с опита на миналото. Така трябва да постъпва властникът, образованият. Колкото до „книжното учение“ — то е най-обичаното от Софроний занятие, главна цел на всичките му дни. От своя страна, като няма достъп до книжното учение, обикновеният човек нека търси съвета на околните.

Препоръчвано нравствено правило от Софроний е никога и за нищо да не се бърза.² Може би на това го е научило най-много тригодишното видинско полузаточение. Там той прекарва едно тежко време. Поробителят му, игуменът Калиник, не го зачита никак: нито като човек, нито като архиерей. Но Софроний намира утеха и опора в труда, като съставя (както се каза) два обемисти сборника с разнообразно съдържание. Тези сборници са дело на трезвата мисъл, че на народа може да се служи при всякакви обстоятелства.³

Придобитото познание не бива да се издумва без повод, „но да стои за потребно веме кога се случи“⁴. За работата си над пригответените във Видин сборници на злонамерения карьерист Калиник Софроний сигурно не е доверявал. Затова, щом се оказал на свобода във Влашко, използвал придобитото знание в „потребно време“ и през 1806 г. издал като отделна книга в 1000 екземпляра „Неделника“.

Опасен човешки недостатък е лековерието или, както на народно-църковен език Софроний се изразява: „И на всякоя хорати вяра не хващай!“⁵ По свой път Софроний е научил и тази истина. За доверчивостта си поп Стойко неведнъж стигал до ръба на пропастта. Случаят със „султан“ Ахмед Герай и покупко-продажбата на овцете за султанската войска в неговата къща са достатъчно красноречиви. Ето защо колкото и правилото за житейска нужда недоверчивостта да съпътствува доверието да е израз на един универсален морал, категоричността, с която Софроний настоява за предпазливост, навежда на мисъл, че „Краткото нравопouchение“ той е написал след 1800 г., когато до 61-ата година от рождението си изпил толкова много огорчения.

Нравствена система най-вече за занимаващите се с обществена и творческа работа са и тия разсъждения на Софроний: „Буди кроток, а не сердит и продерзлив, и повече молчалив, а не многодумлив. Кога говори някой, ти молчи. А кога ти казува нящо, ти слушай и покорявай ся. Не буди опорличав и горд и тшеславен. Любезен и сладок буди сас вси челоуеци. Ала не буди ласкател и лестник. Буди праведен и право да хоратиш.“⁶ В тия препоръки е обликът на Софроний като писател и общественик. Всичките негови проповеди са обогарени от искрена, подкупваща лиричност, защото той е бил наистина „кротък“, а не „продерзлив“. Защото е знаел да слуша, още на младини Стойко Владиславов научил добре гръцки и старобългарски. Тези „пространни“ езици са го възпитали като писател. Какви злини са гордостта, тшеславието и опорличавостта (опърничавостта), той сам лично е изпитал от монаха Калиник във Видин. За този свой мъчител Софроний се изразява така: „Имаше един калугер Калиник... Ала беше човек опорлив, не подклоняваше глава никому.“⁷ До

¹ Софроний Врачански. Избрани творения, с. 108.

² Б. Ст. Ангелов. Пос. съч., с. 322.

³ Софроний Врачански. Избрани творения, с. 33 и сл., 49 и сл. — откъси от двата видински сборника.

⁴ Б. Ст. Ангелов. Пос. съч., с. 323.

⁵ Пак там, с. 323.

⁶ Пак там.

⁷ Софроний Врачански. Избрани творения, с. 150.

Осман Пазвантоглу Калиник успял да се приближи с някоя си „лест“. Затова Софроний така определено настоява истинският християнин (в неговото съзнание той е преди всичко българинът) да не бъде „лестник“ и „ласкател“. Вследствие на това, че носи в себе не морални препоръки изобщо, а лично придобит житейски опит, „Краткое нравопоучение“ звучи толкова автобиографично и помага „Житие и страдания грешнаго Софрония“ да бъде преценено като от начало до край искрена повест.

Здравия народен морал и придобитото чрез изпитания и страдания познание носят и тези мисли на Софроний: „Ако имаше нужда и потребност, а ти спечели сас труд и сас работа. Ако ли си нещо беден, попроси, а не кради. И колкото ти подадут, приими и буди благодарен.“¹ Цял живот Софроний е неотменно на работа: занаятчия, свещеник и учител, епископ, писател, народен политически водач.² В живота той нищо не получава даром. Едва 17—18-годишен със свои пари изплаща истинските и мнимите дългове на чичо си, а когато след близо 40 години става епископ във Враца и събира владишкия данък, остава доволен от това, което му било дадено от християните. „Ходих — обяснява той — по селата, собрах мирията, ала помощ, милостиня, както има обичай, зело мало ми подариша, почто тая година беше голям глад по цяла Болгария. . . Обещаваха ми ся занапред, ако подари Бог изобилно, да ми помогут.“³ В същност тази милостиня е била неговата заплата. Към нея обаче Софроний не бил никак придиричлив. Само когато нямал пари да купи дрехи и завивки на ограбените си в Арбанали от кърджалиите и укрили се в Свищов деца, където те спели върху рогозки, с трагизъм, който покъртва, като си служи само с две думи, той възкликва: „Скорб голям!“⁴

Не бива да се предприема нищо, което не е по силите на отделния деец и човек: „Перво испитай силата твоя и после начини тая работа и не оставяй са.“⁵ Като подготвя за издание „Неделника“, Софроний се обръща за съдействие към замонахи българи във Влашко. В нарочното си писмо по този повод той пише: „Сега дадохме тази книга на стамба, сиреч на печат, да ся напечатат хиляда книги и всяка по триста листа да бъде; но сос много харч бива тоя печат, ще идат до десет хиляди гроша, а аз не имам толико хал.“⁶ Все пак обаче книгата излиза, въпреки че адресантите на Софроний почти не се отзовавали на позива му за съдействие, „спроти силата своя“⁷ му помогнали малцина. Като се заел с издателска дейност, Софроний следователно е разчитал и на другите, но още повече на себе си: затова и „Неделникът“ става първата печатна новобългарска книга.

Нататък, до края на „Краткое нравопоучение“, Софроний продължава да дава съвети и напътствия с разностранен, предимно битово-нравствен смисъл, на който също може да се намери потвърждение и обясняваща илюстрация в „Житие и страдания“. Достатъчно ще бъде обаче за закръгляване на представата относно принципите, върху които е градил жизненото си поведение Софроний, те да бъдат процитирани без коментар: „И що си обещал — исполни го. Буди мужествен и на дума стой. Остави празнот на ленивите. У неблагополучие не скорби и не ослабвай, а у благополучие много ся не радвай. Терпелив човек много приноси, а малодушний воздиша, плачи и реди, ала без полза

¹ Б. Ст. Ангелов. Пос. съч., с. 323.

² В. Н. Златарски. Политическата роля на Софрония Врачански през Руско-турската война 1806—1812 г. — Год. Соф. унив., Ист.-фил. фак., кн. XIX, 1923.

³ Софроний Врачански. Избрани творения, с. 138—139.

⁴ Пак там, с. 142.

⁵ Б. Ст. Ангелов. Пос. съч., с. 323.

⁶ А. Т. Балабан. Софроний Врачански. С., 1906, с. 61.

⁷ Пак там, с. 62.

Ако тя е оскорбил някой, прости го. А ти, ако си оскорбил някого человека, поздрави го и почети го. Никому не завидуи. Всякому послужи колко можеш. . . и приятели твои хочут да тя възлюбят, а неприатели твои не могат те омрази, ни зло да ти сторят. Всякога право говори и никога ложно да не думаш.¹

Такъв е Софроний, такъв е моралът му, който в редица отношения възпроизвежда онова, което като нравствена философия и познание е известно от дамаскинарската книжнина. Близък е до дамаскините и разказвателният стил на Софроний. Понеже в началото на литературната си работа пък и по-късно е бил под влияние на дамаскините, и Житието си Софроний е написал в съзвучие с техния тон и лексика. В словото за апостол Тома в Копривщенския дамаскин има такава забележка: „Толкова имание кыде е разнесено?“² Със същия, наситен с емоционалност глагол си служи Софроний, когато разказва за разходите по закупуването и преизграждането на двете „хижи“ край църквата в Котел и за възнаграждението, което давал на баячки и лекари в Котел, Сливен, Ямбол и Цариград. „Що имах пари — все ги разнесох“, отбелязва по първия повод той, а по втория почти същото: „Толкова пари разнесох — задолжнях не мало.“³ Пак в Копривщенския дамаскин и пак в словото за апостол Тома се пояснява, че той тръгнал на път свой.⁴ Когато „султанът“ Ахмед Герай се убедил, че поп Стойко ще прокълне дъщерята на Юван Кованджиоглу и поради проклятието тя ще напусне „гавурина“, наредил на своя слуга да освободи вързания с конския оглавник карнобатски свещеник „да си поиде на път свой“⁵. Сходството е не само лексикално (стилно), то е в самата ситуация: като Софроний и апостол Тома бил застрашен от екзекуция. Документално и автентично, описанието на Софроний на тази зловеща случка все пак има своите образци в някои от дамаскинарските поучения. С лексиката на словото „За десетте Мойсееви науки“, с което се открива „Троянският дамаскин“ и което нарича разврата направо „окурвяване“,⁶ Софроний го определя като един от най-големите и непростими грехове. Така се изразява той на едно място в предисловието си към „Неделника“.⁷ И в Троянския дамаскин,⁸ и в Тихонравовския⁹ се отправят предупреждения срещу лъжливите свидетелствувания — „мартурирования“. Когато през 1762 г. 23-годишният Стойко бил ръкоположен за свещеник, преди церемонията той също си извадил „мартория“¹⁰. В тълкувателната част на поучението си за неделата подир кръшението на Христос, за срещите и разприте на Спасителя с дявола и за завръщането му в Назарет Софроний се изразява така: „Христос пък си отиде в Назарет и седеше тамо.“¹¹ Със същата фразеология си служи той и в живия разказ за преминаването на прехваления джезаерли (алжирски) Хасан паша през Котел и отиването му в Русе. Той отишъл в този град и „седеше тамо“¹².

Примери могат да се приведат още много, но и посочените са достатъчни да убедят в основателността на извода, направен от Д. Петканова, че „демократизацията на езика и стила на дамаскините е нов момент в развоя на лите-

¹ Б. Ст. Ангелов. Пос. съч., с. 323—324.

² Л. Милетич. Копривщенски дамаскин. С., 1908, с. 5.

³ Софроний Врачански. Избрани творения, с. 126.

⁴ Л. Милетич. Пос. съч., с. 6.

⁵ Софроний Врачански. Избрани творения, с. 135.

⁶ А. Иванова. Троянски дамаскин, български паметник от XVII в. С., 1967, с. 11.

⁷ Софроний Врачански. Избрани творения, с. 76; срв. Е. И. Демина. Тихонравовский дамаскин, болгарский памятник XVII века. С., 1971, с. 51. Там за курварството се казва същото.

⁸ А. Иванова. Пос. съч., с. 11.

⁹ Е. И. Демина. Пос. съч., с. 51.

¹⁰ Софроний Врачански. Избрани творения, с. 122.

¹¹ Поучително евангелие за всичките недели. . . от Софрония Врачански. С., 1881, с. 13.

¹² Софроний Врачански. Избрани творения, с. 124.

ратурата ни“, поради което „никак не е чудно, че първите възрожденци — Паисий и Софроний — пишат като дамаскинарите“.¹ В тази съпоставка намира допълнителна опора и тезата на Христо Гандев за самобитния характер на Възраждането.² В този контекст и за по-пълно обяснение на Софрониевия литературен дар, за очертаване на условията, които го създават и подхранват, уместно е да се припомни една битова подробност от това време, защото тя има отношение към решимостта на поп Стойко Владиславов да бъде лекуван от баячки. През 1802 г. на един турчин от Кюстендил, специалист по убиване на вампири, заплатили от името на целия град сумата 1300 гроша, защото извадил от гробовете им и изгорил телата на някоя си баба Дока и на един турчин (и двамата от Кюстендил), които по едно и също време се били „увампирили“.³

С такива разбирания е трябвало да се съобразява Софроний. И съобразно с обстановката той търсел по собствения му израз, мъжество, мъдрост, правда и чистота в евангелието.⁴ Откритията си в тази насока той е поднасял не като сухи догми, а като мисли и правила, извлечени из живота. Затова и на всеки празник, докато бил свещеник в Котел, „сказувал поучение“.⁵ В тази поредица „Кратко нравопоучение“ (независимо от времето на написването му) заема видно място.

* * *

Направените тук наблюдения и изводи имат в много отношения предвидителен (уведен) характер. Анализът би следвало да се разшири и чрез сравнение на „Кратко нравопоучение“ и с други исторически източници и литературни паметници освен *Житие и страдания грешного Софрония*, да се обрисуват и представи още по-обхватно и плътно образът на Софроний като личност, обществено деец и писател. Но това вече е предмет на цялостна монография по въпроса, изследване, от което българското историческо литературознание отдавна се нуждае. Чрез новото критично издание на „*Житие и страдания грешного Софрония*“ в Съветския съюз, в поредицата „Литературные памятники“,⁶ е дадена отправна линия за осъществяване и на тази отдавна чувствувана необходимост.

¹ Д. Петканова. Дамаскините в българската литература. С., 1965, с. 233; срв. Е. Георгиев. Софроний Врачански и развитието на българското възрождане и новата българска литература. — Литературна мисъл, г. III, 1959, кн. 6, с. 81—96.

² Хр. Гандев. Фактори на българското възрождане. С., 1943, с. 1—207. Ново издание в книгата на същия автор Проблеми на българското възрождане. С., 1976.

³ П. Любенов. Баба Ега. Търново, 1887, с. 52.

⁴ Поучително евангелие от Софроний Врачански, с. III.

⁵ Софроний Врачански. Избрани творения, с. 130.

⁶ Софроний Врачанский. Жизнеописание. Издание подготовили Н. М. Дылевский, А. Н. Робинсон. Л., 1976. За пръв път в тази публикация е възпроизведен факсимилно оригиналът на Житието, поместено от самия Софроний в същия сборник от 1805 г., където се намира и „Кратко нравопоучение“.